

ГЕОРГИ ДИМОВ

ИСТОРИЧЕСКА ДОСТОВЕРНОСТ И ХУДОЖЕСТВЕНА ОБРАЗНОСТ

В своето историческо развитие българската художествена литература се е възмогнала до значителни висоти благодарение на органическата си връзка с живота на народа, с неговите обществено-политически борби и социални тежнениия, с неговия идеен, нравствен, емоционален свят. Най-добрите ни писатели и поети са черпили жизнен материал, поетическо вдъхновение, морални сили от онази всеобхватна действителност, сред която хората са работили, страдали и мечтали в неспирния си устрем към социална правда и човешко щастие. Дали тази действителност ще бъде отдалечена от писателя по време или той ще бъде неин съвременник, непосреден свидетел на пресъздаваните събития — за големите художествени дарования няма особено значение. За да изпълнява литературата своята основна задача — като форма на обществено съзнание и познание, като могъщ фактор за идейно-етично и естетическо възпитание — по-важни са позициите, от които писателят пресъздава дадена действителност — минала или сегашна. Не би могло да се твърди, че писатели, които се насочват към тематика от по-близкото или по-далечно историческо минало, се откъсват от съвременността, не живеят с проблемите на нашето време. Колкото и отдалечена по време действителност да пресъздава големият творец винаги умее да постави тази отминала действителност в съзвучие с изискванията на съвременността, да открие и посочи онези ценности от миналото, които са непреходни по своята национална, общочовешка, социална, морална значимост. Че всичко това е така ни убеждават множество примери както от нашата, така и от световната литература. Едва ли е необходимо да се изброяват имената на художествени творения, които, макар и третиращи исторически сюжети, са били посрещани от съвременници и от следващи поколения с най-голям интерес. Този интерес е бил обусловен не само от желанието на читателя да надзърне в една отминала епоха, но и от умението на автора да съживи и одухотвори, да извае и поетично претвори събития и герои, влезли отдавна в страниците на дебелите исторически съчинения, научни трактати и изследвания, за които се говори само от университетските катедри, в школските учебници.

Шекспир и В. Скот, Тасо и Манцони, Юго и Флобер, Гьоте и Шилер, Пушкин, Л. Толстой, Ал. Толстой, Мицкевич, Ирасек — да се ограничим само с някои от първенците на художественото слово — са рисували и твърде отдалечени от тях епохи, събития, лица, а произведенията им и днес звучат с неотслабваща идейно-емоционална сила. А нима и дядо Славейков, и Друмев, и Вазов и П. П. Славейков не уча-

ствуваха най-активно в съвременния тям живот и при все това черпеха сюжети и от историческото ни минало, създадоха ненадминати поетически творби, в които възкресяват един или друг момент от живота на народа в предишните епохи?

Щом като признаваме, че съвременният ни живот в своето многообразие и многостранност, е свързан по видими и невидими пътища с една или друга страна от миналото, щом като твърдим, че днес ние осъществяваме най-възвишените идеали, мечти и блянове на прогресивните и свободолюбиви хора от миналото — то дълг е не само на науката, но и на художествената литература да изучава и популяризира това минало в най-ярките му проявления, да възсъздава и възпява живота, идейния и нравствен подвиг на онези, които са се принасяли в жертва в името на народното добруване, в името на човешкия прогрес и щастие. Мисълта на Белински, че ние изучаваме миналото, да са си обясним настоящето и прозрем бъдещето, е била ръководно начало у всеки прогресивен художник, у всеки голям творец.

Нашите съвременни писатели и поети, рисувайки в разнообразни форми и жанрове бурното ни социалистическо развитие, откликвайки се на повелите и нуждите на строящия се нов живот, подеват традициите на нашето наследство и в областта на литературата с историческа тематика, художествено пресъздават по-далечното или по-близко национално минало от позициите на социалистическо-реалистическия метод. Не може да има никакво съмнение, че писателите, без да се откъсват нито за момент от своето съвремие, ще се вглеждат все по-дълбоко в героичното минало на народа ни, за да могат чрез художественото слово да направят съпричастни и съвременните поколения на всичко ценно, извоювано през вековете. Остава на далновидността и на уменията на писателя да види и почувствува онова трайно от миналото, чиито отблясъци не угасват и днес, да разкрие непресекващите нишки на историческия процес, на миналото събитие да даде съвременно тълкувание, на националното явление — общочовешко звучение.

Налага се нашата литературна критика да направи преценка на изминатия път, да очертае достиженията и недостатъците на този литературен жанр, да изтъкне неговите специфични особености, да се види до колко широкото възпроизвеждане на историческите събития е съчетано с правдивата психологическа характеристика на историческите личности, доколко писателят е погледнал на тия събития като художник-творец, доколко наистина чрез запознаване с миналото, ставаме активни творци на настоящето, борци за бъдещето. Тези въпроси, разбира се, могат да бъдат предмет на отделни статии и студии. В случая нашата задача е по-ограничена — припомняйки някои характерни черти на историческия роман като литературен жанр, да изтъкнем особеностите на втората част на романа „За свободата“, доколко историческата правда е намерила въплъщение в ярки художествени образи, постиженията, до които се е домогнал авторът, в почина поетично да пресъздаде национално-освободителните борби.

★

Като литературен жанр историческият роман си има свои специфически черти, които определят както подхода на автора към жизнения материал, така и художествените похвати, които той може да използва, за да хвърли онзи необходим мост между пресъздаваната отминала епоха

и новата съвременност. (Срв. статията на Г. Цанев, За историческия роман, сп. „Изкуство и критика“, 1942, кн. 1, 2—3, 4).

Писателят, който отправя поглед към миналото, е улеснен от обстоятелството, че историческият материал — предмет на художествено претворяване, градиво за художествена композиция — е добил в една или друга степен научна оценка. Неумолимият съдник — времето — си е казал тежката дума, или както се казва — писателят вече има историческа перспектива. Тези предимства обаче са придружени и с немалко опасности: писателят да не се превърне в прост илюстратор на вече известни исторически факти, да стане бездушен коментатор на онова, което вече читателят знае от историческите съчинения. Липсата на непосредни впечатления от онова, за което пише, за действителността, която рисува, създава за писателя особени трудности, крие неподозирани подводни скали.

Като черпи градивен материал от исторически научни трудове, от архивни документи, от периодичен печат, от спомени и предания и от всякакъв род извори, художникът следва не само правилно да се ориентира в сложните, преплетени общественно-политически събития и взаимоотношения, да вникне и разкрие движещите сили на епохата, да посочи тенденциите на бъдещето развитие. Колкото и да е важно всичко това, писателят не може да спре дотук: той трябва да открие, да изброи и онези подробности от обществения и личен живот на героите, невидими дори и за най-школувания историк, подробности, които оживяват мъртвите исторически факти, дават възможност да се види в пълнота тогавашния живот, да се вникне във вътрешния свят на тогавашните хора, в тяхната психология, в душевния им строй. Истинската творческа работа настъпва когато писателят ще трябва от сухите факти да създаде сюжетна фабула, да изгради жизнени конфликти, да разкрие отражението на политическите събития в живота и съдбата на хората, да покаже онези сложни взаимности между обществен живот и личен свят, които неизбежно характеризират всеки момент от развитието на човешкото общество. Действителността, която следва да нарисува писателят, ще трябва да бъде далеч по-богата, по-пълна и всеобхватна, по-драматична и вълнуваща, отколкото онази, до която историкът се е добрал в своите научни издирвания. Както научно изследване не значи емпирично натрупване на факти, така още по-малко фактите могат да обуславят изцяло създаването на едно художествено произведение. В първия случай — от фактите изследвачът трябва да дойде до една научна концепция, до установяване на изводи и закономерности, във втория — до художествени обобщения, до идейни прозрения, до естетически завоевания. Без да се нарушава историческата правдивост, писателят разкрива идейните и нравствени ценности от миналото и то в такава светлина, че те да изпъкват в цялата си красота и възвишеност, та да могат да упражняват и по-силно въздействие върху читателя. А това предполага авторът да се е свързал здраво с народа, да утвърждава вярата в тържеството на правдата, на истината. „Без вяра в светлото бъдеще на народа няма истинско художествено произведение за миналото, истински исторически роман“ — пише с основание съветският писател Лев Никулин (сп. Октябър, 1955, кн. 2, стр. 175).

За да се отговори на тези изисквания, необходимо е наличието на значителен художествен талант, дарба да се възкресява една отминала епоха в нейната пълнота, да се извайват образи на дейци, за които има

само откъслечни сведения, изисква се интуиция и верен поглед за значимо и трайно в исторически неповторимата епоха.

Припомнимме само някои по-основни положения на историческия роман като изходно начало при разглеждане на втората част на романа „За свободата“ — очаквана с интерес от читателите, след като първата част доби немалка популярност и бе предмет на множество обсъждания и рецензии.

*

Стефан Дичев е насочил писателския си поглед към една епоха, от която немалък брой писатели са черпили жизнен материал и творческо вдъхновение. Епохата на българското възраждане, особено национално-освободителните борби, със своята героика, патриотичен патос и революционна романтика, предлага богати възможности за художествени обобщения, за създаване на творби с огромна историческо-познавателна, идейно-възпитателна, естетическа стойност. Не създадоха ли своите шедьоври и Вазов, и Захари Стоянов, и Пенчо Славейков именно, като се възряха в идейно богатата и героично-величава възрожденска съкровищница? Разбира се, към това неповторимо величаво време са посягали и хора със съмнителни поетически дарования, неспособни да видят и почувствуват нейните безценни богатства, в резултат на което са се появявали книги, изопачаващи историческата истина, без елементарни художествени качества.

Очевидно младият писател Стефан Дичев е познавал наследството в тази област — и ценните достижения и недостатъците, съзнавал е онези предпоставки, необходими за създаването на един роман, който да представлява художествена летопис на тази бурна и напрегната епоха. За разлика от предишните ни писатели от начеващия автор се е искало и нещо повече — да погледне на тази епоха от позициите на марксистическата историография, да разкаже за тези събития като писател, който правилно разбира и прилага социалистическо-реалистически художествен метод, да създаде образи и картини, съответстващи на историческата значимост на това минало.

Наистина да се пресъздадат всички онези бурни събития от 60-те и 70-те години на миналия век, да се очертаят легендарните образи на апостолите на националната революция — Раковски, Левски, Каравелов, Ботев, да се разкаже за героизма и тежненията на хилядите патриоти, да се обрисова вътрешната и външна обстановка, да се характеризират различните обществени класи, прослойки, групи — главно с оглед на отношението им към революционните борби — е задача сложна и отговорна, изисква и широка научна осведоменост, и безспорен художествен талант.

Не един пример от историята на литературата ни говори, че произведенията с историческа тематика не са еднотипни: било при използване на действителните факти, било при тяхната идейно-художествена трактовка и композиционно оформление, съществуват немалки различия. За едни писатели историческият сюжет служи само за основа, за канава, в която те вплитат жизнени конфликти, създават герои, измислят епизоди, лица и т. н., дават простор на творческото си въображение, за да осъществят своя художествен замисъл. В други случаи — следвайки в основни линии главните исторически факти, авторът рисува своите герои, като има предвид реални лица, зад почти всеки образ стои и неговият

прототип, като всичко се дава заострено, обобщено. Други пък писатели се придържат тясно към историческите факти, цялото повествование те построяват върху материал, почерпен от документални извори, героите са реални исторически личности, чиито жизнен и обществен път е бил предмет и на научни издирвания. Очевидно Дичев принадлежи към последната група. Неговият исторически роман „За свободата“ е изграден изцяло върху научно установен материал, главните линии на сюжетното развитие не излизат от рамките на действителните реални събития. Разбира се, историческото повествование е наложило авторът да вмъкне някои епизоди, по логически път да доразвие и белетристично оформи онова, което в документа е само загатнато, да допълни с нови моменти разказа — моменти, необходими за последователното разгъване на сюжета, обединява неща, станали в различно време, за да изгради по-пълна художествена композиция. Такъв подход за художествено пресъздаване на една епоха има някои предимства — що се касае до вярното предаване на историческата истина, до строгото историко-познавателно значение на творбата, но той крие понякога и неподозирани трудности за създаване на истинско художествено белетристично произведение.

За да спомага за по-бързото стигане на историческата правда до ума и сърцето на читателя, необходимо е конкретният материал да бъде сгрян от огъня на творческата личност, така да се претвори, че от него да бъдат извлечени богати и сочни образи. При такъв род историко-документални романи изобразяването на идейния, психичен, емоционален свят на героите, на основата на установен исторически материал представя важен проблем за писателя. Не един път е повтаряна мисълта, че литературата не е нито история, нито социология, нито трактат за морал, нито пък е прост помощник на другите форми на обществено съзнание. Предметът и спецификата на литературата задължава авторите на произведения с историческа тематика да бъдат не просто историци, а художници, ваятели на образите на онези хора, които са творили събитията. Само с историческите факти не може да се възпроизведе вярно една отминала действителност. Данните, съдържащи се в различните източници — пише Белински — представляват нещо като камъни и тухли и само художникът може да издигне от тези материали красива сграда.

Не може да се отрече здравата логическа мисъл и способност за образно виждане у автора на „За свободата“, умението му белетристично да предава действителни факти и събития. Само от една незначителна историческа податка той умее да възпроизведе вярна картина, да изгради правдив диалог, да загатне за някои интересни страни от характера на тогавашните хора, да съживи факти и събития.

За да опознае и вникне в жизненото съдържание и в духа на онова време, Дичев се е заел преди всичко да проучи всестранно и задълбочено историческите извори за епохата, да се запознае с развиващите се тогава обществено-исторически събития, да изучи жизнения и идеен път на своите главни герои. Чрез подробното изучаване на фактическия материал, той е искал да проследи зараждането и развитието на българската революционна идея, да разкрие етапите на национално-освободителната борба — „през четите и разочарованията, към комитетите и надеждата“ — както сам подчертава. По отношение усвояването на материала авторът е проявил максимална научна добросъвестност и се е домогнал до рядка осведоменост. С голямо трудолюбие, с прецизността

на изследвач, той е преброял цялата литература — научна, художествена, мемоарна — не само на български, но и на чужди езици, използвал е много архивни материали и документи. Това му е дало възможност да обгърне в по-голяма пълнота тогавашния обществен живот, както и да се добере до верни познания за външната среда, за обстановката, сред която са ставали описваните събития.

Докато в първата част на романа Ст. Дичев ни въвежда във времето, когато се заражда национално-освободителното движение, правят се първите опити за организирана борба, то във втората част авторът проследява по-нататъшния подем и разгаряне на революционната борба.

Със смъртта на Раковски, около чиято обществено-политическа и революционна дейност е построена първата част на романа, завършва един етап от национално-революционното движение. Учениците и последователите на организатора на първата българска легия и на законодателя на хайдушките чети подема народно-освободителното дело, издигат го на по-високо идейно-организационно равнище. Още от първата част читателят е вече предизвестен, че в по-нататъшното повествование централно място ще заеме дейността на Левски. И наистина — втората част започва и завършва с разказа за огромното организаторско дело на Апостола на революцията. Загръщайки последната страница на обемистата втора част на романа, съзнанието на човек за дълго време остава изпълнено с героичния идейно и нравствено възвишен образ на този титан на българската национална мощ, който увисва на бесилото с ясното съзнание, че от революционното семе, посеяно в сърцата на народните маси, ще разрасне пожар и ще помете вековните поробители.

Очевидно в тази втора част на романа Дичев е имал да се справя с много по-големи трудности както при обгръщане на многообразния жизнен материал, по неговото осветление и композиране, така и по отношение на характеристиката на главните действащи лица.

И тук покрай основната сюжетна линия авторът продължава да води разказа в по-широк план, контурите на който са набелязани още в първата част на романа. Читателят отново присъствува на редица моменти и сцени от политическата дейност и личния живот на висши турски сановници, узнава за тяхното коварство и безскрупулни действия, за интригите и плановете на управляващите кръгове, за завоевателските домогвания на европейската дипломация и т. н. Тази многоплановост, разбира се, съвсем не накърнява вътрешното единство на романа.

В идейно-художествения замисъл на Дичев несъмнено личат усилията да се представи контрастът между двата свята — от една страна, потиснатите и експлоатирани българи, чието политическо съзнание бързо расте и се включват все по-масово в борбата, а от друга — светът на поробителите и управниците, заедно с техните волни и неволни помагачи. Един дълбок, непреодолим конфликт съществува между двата лагера и в този конфликт е заложен идейният заряд на цялото историческо повествование. А и вътре в тези два свята съществуват също остри конфликти, борби — схванати правдиво от автора. Конфликтите са и обществено-икономически, и идейни, морални и битови. Води се непрестанна борба за преодоляване на рутината, на наслоените предразсъдъци, на закостенялото съзнание. Убедително е показана непримиримостта на противоположните лагери, счепкали се в смъртна борба. В многообразието на тези конфликти Дичев успява да подскаже за вътрешната противоречивост на тогавашното време.

Не може да има никакво съмнение, че за хармоничното разположение, за художественото композиране на богатия и разнообразен документален материал от автора се е искало немалко сили и умение. От отделните факти да се изгради сюжетна линия се иска верен поглед, логическа мисъл, точен рисунък. Композиционната постройка при документалния исторически роман е далеч по-трудна, отколкото при произведения, когато писателят не е ограничен от определен исторически материал и може свободно да се носи на крилата на своето въображение. Една промислена и правилно построена композиция помага да се възприемат непосредно изобразяваните събития, читателят по-лесно се сродява с идейното съдържание на художествения образ, вживява се в чувствата и мислите на героите. Композиционната синтетичност, пестеливостта на изразните средства обуславят в немалка степен трайната значимост на една творба. В това отношение от Дичев има какво да се желае. Той е обгърнал наистина един огромен и многообразен материал, добрал се е до една композиция, в чиято основа стои последователното историко-хронологическо разгръщане на събитията, но богатият материал го е довел до известна разтегнатост, до включване на твърде много излишни неща в повествованието.

И за историческия роман, както за всяко художествено произведение, не се налага пълна изчерпателност на всички разполагаем фактически материал — почерпен от различни източници и по различни пътища. Дори и най-широко замислената епична творба не предполага историко-библиографска изчерпателност на всички факти, епизоди и моменти. Широтата на повествованието се постига от дълбочината на мисълта, от значителността на характерите, от плътността на картините. Писателят за това е творец, че може от някои най-характерни моменти, от умело направения подбор на най-съществените факти да изгради жизнено правдив образ, да нарисува вярна картина на една отминала епоха. Вместването в романа на всичко онова, до което писателят се е добрал в своите предварителни проучвания и творчески дирения, не е оправдано. Фактологическата претрупаност пречи да се подскажат вътрешните психологически мотиви на героите, пречи на драматическото напрежение, което трябва да просмуква сюжетното развитие. Мисълта на Енгелс, че реализмът предполага, наред с правдивото изобразяване на типични характери при типични обстоятелства и „правдивост на детайлите“ не трябва да се схваща опростителски. Чрез типизиране и заостряне, чрез художествени обобщения се идва до историческа правдивост, до жизнена пълнота. Макар Дичев да е имал предвид различните по характер и обseg задачи на историка-изследвач и писателя-художник, той се е увлякъл и втората част на романа също изобилствува с немалко случки, факти, отклонения, подробности във външните описания, които не изменят общата картина, нито пък допринасят за идейната и художествена пълнота на произведението, а само го обременяват с излишна епизодичност, разкъсват вниманието на читателя. Една по-голяма стегнатост на романа, съчетана с по-дълбока психологическа мотивировка на действията и преживяванията на героите, би увеличила качествата на романа като художествена творба.

Съзнавайки цялата историческа значимост на революционното дело на Левски, Дичев е съсредоточил всичките си усилия на историк-изследвач и писател-художник да ни представи документално вярно и художествено убедително жизнения и идеен път на Апостола. Още в пър-

вата част авторът поставя обрисовката на този величав образ на широка епична основа. Дадени са контурите на обществената и семейна среда, сред която израства и се формира бъдещият всепризнат организатор на националната революция. Проследени са перипетиите на дългия и труден път на Васил Иванов Кунчев, който изпитва всички несгоди и лишения, характерни за бедния отруден народ, принуден е да стане манастирски послушник и дякон, за да хвърли по-късно расото и прегърне идеите, вложени в прочетената на един дъх революционна поема „Горски пътник“. Читателят е вече запознат как постепенно се прояснява съзнанието на дякона Игнатий, как зрее бъдещият Апостол, как се калява в борбата непримиримият враг на всяко национално и социално робство. Но докато в първата част е показано неговото оформяне, то сега пред нас израства революционера с неукротима мощ, трезвия и безпримерно храбър, тактичен и предвидлив създател на повсеместни революционни комитети, организаторът на БРЦК.

Още от първите страници на втората част на романа се подсказва за дълбокия вътрешен размисъл на Левски върху пътищата, по които трябва да бъде поведена освободителната борба. Осъзнал безполезността на четническата тактика, той се опитва да отклони минаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. На самоуверените войводи Левски ясно заявява: „... със стотина-двеста души нищо не става. Трябва народа да дигнем ние! . . . кой го е сбрал тоя народ, кой му е дал пушки, че да въстане?“

Трагичният край на четата отрезвява и най-разпалените привърженици на четническата тактика. Идеята да се подготви народът вътре в страната, да се организира и въоръжи и тогава да се вдигне на общо въстание, изцяло завладява някогашния байрактар на четата на П. Хитов. Дни и нощи той прекарва в размисъл над тази идея, крои и премисля как и отгде да почне, с кого да сподели, кому да довери. И при рискования почин да измъкне Караджата извън дебелиите стени на русенските зандани, и когато с праметната торба през рамо броди из румънските градове, и в Букурещкия затвор, и при тихите разговори и волни песни с Христо Ботев в изоставената воденица, Левски гори от нетърпение да се прехвърли по-скоро в Българско, да прекоси на дълж и на шир и посее семето на революцията. Този дълъг процес на обмисляне и кроежи, на дълги разговори със себе си, Дичев предава обстойно, психологически мотивирано. Сред дрезгавината на полуразрушената воденица, при свистенето на зимния вятър, на приседналия до него Христо Ботев Левски говори: „... утре на ранина заминавам. . . — Не видиш ли народът мълчи. Защо? Где е причината? . . . Искам да започна работа по новому, Христо, отвътре. Да намеря хора, да създам тайни дружини — във всяко селище ядро верни люде. . . но аз искам нашите тайни дружини наистина да си бъдат наши: както ние си ги разбираме. А не както тукашният комитет на Касабов с качулки, с черепи и. . . вятър е това. . . тоя огрубял и затъпял българин, гдето все го ругаят по кафенетата и механите, тоя българин иска да знае за какво ще се бие, кой ще го води. . . да знае той как ще стане тая работа. . . иначе ти виждаш — само кръв, кръв. . . и нищо!“ (стр. 180—181).

Раздялата между двамата патриоти, тревогата, чувствата, породени в душата на младия момък от думите на Левски, самото тръгване на Апостола към поробеното Отечество, за да поеме трънливия път към изпълнение на грандиозно замисления си план, е дадена с пестеливи средства,

картинно, правдиво, с подсказана перспектива за онова, което предстои, за бъдещето. „Левски се изтръгна от него, праметна торбата си и закрачи леко на юг. Там някъде трябваше да стигне шосето. Той измина десет, сто крачки и обърна глава. Ботев стоеше на същото място. Палтото му се развяваше от вятъра, брадата му се развяваше, косата му се развяваше. . . Назад останаха бордеите на табашката махала, камбанариите на Котрочене, Букурещ. . . Всичко се отдалечаваше, всичко се разтягаше. . . Той още веднаж се извърна, още веднаж махна с ръка, после дигна яката си и забърза. . . „Какъв път ме чака!“ — каза си той и усмихнат погледна напред: далечина. . . далечина — гола, бяла степ. . .“ (стр. 184—185). Тази далечина именно Левски е трябвало да преброди, тази степ е трябвало да преоре и посее идеята за свобода.

В следващите четири глави предмет на повествованието е вече практическата организаторска дейност на Апостола. Зиме и лете, денем и нощем, преоблечен ту като турчин, ту като калугер, ту като търговец, под най-различни имена и неузнаваема външност, той прекосява на дълж и на шир българските земи, от село на село, от град на град, при всички и всякакви обстоятелства, разнася идеята на революцията, разгаря патриотичния огън, създава ядра, които скоро прерастват в повсеместни въстанически комитети. Със значителна жизнена правдивост авторът ни въвежда в онази робска действителност, всред отрудените измъчени и обезверени хора, у които Левски е трябвало да повдигне националното самочувствие, човешкото достойнство, да вдъхне вяра, да организира волите, умовете, сърцата.

Разбира се, от откъснатите биографически факти, от познатите епизоди от революционната дейност на Левски, да се дойде до истинско художествено повествование се иска твърде много. Искане се способност за вживяване, умение от откъслечните по време, характер и значение факти да се изгради стройна композиция, логически правдив, художествено-убедителен разказ—да се разкрие вътрешната връзка между отделните явления, техният смисъл и значение за осъществяване на общите цели и задачи на времето. За да се превърнат отделните случки, епизоди, събития в художествен материал, писателят трябва да умее да ги пресъздаде чрез отражението им в живота на хората — свързани по многобройни и сложни пътища с епохата, с нейните конкретни задачи и тенденции на развитие. Едно литературно произведение може да ни даде познание за живота само чрез всестранното изобразяване на човека, на неговите действия, преживявания, стремежи. Историческият роман рисува не изобщо обществото или събитията, а живота на човека в обществото, как обществените събития са въздействували на мислите, чувствата както на бележитите личности, така и на редовия труженик. Оттам и голямото значение, което имат особеностите на писателския опит, своеобразието на писателското виждане на света, умението му да изгражда художествени образи. На основата на известния исторически материал писателят следва да изяви една голяма идея, да каже нещо ново, което не е било казвано до тогава.

Авторът на романа „За свободата“ несъмнено е проявил немалко старание да отговори на изискванията на историческия литературен жанр. Той е успял да обедини многобройните жизнени факти около един център, успял е да създаде една непресекваща линия на повествование. Читателят непрекъснато следи как се разгръща все по-нашироко организаторската енергия и идейна мощ на дякона Левски, как неговото мобилизи-

ращо слово прониква по всички кътове на страната, как растат и се умножават революционните комитети, долавя се далечното ехо на всенародното въстание. Известните от историята епизоди тук са не само преразказани, но авторът се е стремил да ги свърже, да ги обедини в една сюжетна линия, да им даде необходимата белетристична форма.

Човек не може да не се възхити от онази неумолима логика, методичност и железна самодисциплина, с които Апостола търси съмишленици на делото; колко тактично, с какво многообразие на подходите той се приближава към душите на хората. Все така разсъдъчен и спокоен, строг и вътрешно усмихнат. И при тайните събрания, завършващи с полагање клетва пред кръстосаните револвер и кама, и при бойните нощни упражнения, и при многобройните срещи с куриери и тайни пратеници, и при срещите с български и турски първенци, на заседанията на Ловчанския комитет или при учредяване на Централния комитет в Букурещ — навсякъде и винаги се чувствува до непосредна осезаемост стилът на школувания революционер, на човека, който ясно разбира какво върши и в името на какво го върши.

Избраният обаче от Дичев художествен метод — да се придържа по възможност най-близо до историческите факти — е възпирал творческите полети на въображението, смелите набези на писателското виждане, ограничил е възможността за широка епична художествена композиция от рода например на класическите произведения, като „Война и мир“, „Петър I“ или „Под игото“.

Разбира се, авторът прави сериозни усилия да надхвърли границите на даденото от историята, да развие онова, което липсва в документа, а се налага от логиката на нещата, изисква се от характера на белетристичния жанр, но най-често обаче творческото му въображение отива до описание на обстоятелствата, до създаване на атмосфера, при която са могли да бъдат извършени дадени събития; въвежда някои епизоди, случки, подробности около главния исторически факт, измисля разговори, диалози и срещи, загатва за вълнения и тревоги на героите — неща, които от никой исторически документ не могат да се вземат. Трябва да се каже, че в тази насока писателят се е домогнал до обнадеждаващи успехи. Дори напълно измислените епизоди ние ги възприемаме като действително реални. Макар например описаната среща на Левски с Граф Игнатиев в Цариград никога да не е станала, ние възприемаме разговора между двамата като исторически правдив; макар авторът никога да не е стъпвал в Цариград — описанията на султанската столица с нейната ориенталска екзотика и разкош може да учуди и най-осведомения етнограф-познавач на турските нрави; макар куцият Стамат никога да не е живял ние възприемаме неговия симпатичен и благороден образ като действително съществувал.

Щом писателят иска да бъде художник, а не само историк, съвсем очевидно е, че той трябва да прояви и творческа интуиция, и художническа инвенция, за да се постигне единство между историческата точност и свободата на творческата фантазия, на художествената измислица — единство, нужно за всяко голямо произведение. Или с други думи — да се постигне хармоническо съчетание между история и поезия. Художникът се възвисява до такова съчетание, когато проникне в същността на явлението, когато се вживее в съдбата на своите герои. Художествената измислица на писателя-реалист е насочена към по-пълното разкри-

ване на жизнената правда, към обобщаване на разпръснати елементи и черти от реалната действителност в ярки образи, вълнуващи картини. Индивидуализирането не отрича, а предполага обобщителен, събирателен характер на образа. Тези обобщения обаче тогава се явяват убедителни, когато писателят много знае, дълбоко чувства, далеко вижда, — читателят да не може да разграничи до где се простира живата реалност и от где започва творческата измислица.

Безспорно качество на романа „За свободата“ е, че авторът отстоява на твърде примамливата опасност в такива случаи — да изпадне в дълги описания и преразказвания. Най-често Дичев води повествованието чрез умело поддържания разговор между действащите лица: разгръщането на събитията се възприема като една жива действителност, в която живеят и работят живи хора. Да накара героите да подхванат разговор, да го подведе в желаната насока, за да направи достойни известен исторически факт, да нахвърли контурите на обстановката, да създаде жизнена атмосфера — е характерна черта на Дичев като романист. Да си припомним например срещата със селяните-дървари от Царацово или кой да е друг епизод: разговорът е веднага поведен, пред нас постепенно изплуват и страданията и болките, и външния бит и душевния живот на хората. Само след няколко реплики при настигането на коларите, Левски умело подхвърля:

— Тия дърва за вашия турчин ли ги карате? — попита той не-надейно.

— За турчина — ами! За нас са си. . . — обади се Добрин.

Друг рече:

— То нали утре е петък. Ще ги откарваме на пазара в Пловдив, та дано вземем някой грош за празниците. . .

— Добре сте тогава! . . . Че то гледам, по другите села, дето минах, хората все това се оплакват: за една кола дърва, казват, две трябва да закарам на бея.

И по-нататък било с нарочни подмятания, било под формата на шега, близостта с хората е създадена, направено е първото разузнаване, спечелени са първите симпатии.

Верен на историческата правда, авторът не се е поддал на изкушението да представи само героично-романтичната страна на революционната борба. Пред нас непрестанно се разкриват мъките и страданията, изпитанията и тревогите на хората. Не така лесно и бързо може да се вдигне един народ, векове наред потискан и държан в невежество. Мисълта за страшните последствия при уличаване в бунт срещу султана, сковава волята и съзнанието у мнозина. Това прави делото на Апостола още по-трудно и рисковано, обнадеждащите му слова—още по-необходими. Тази страна на национално-освободителното движение авторът успява да изобрази в сравнително по-голяма художествена пълнота.

Дичев проявява живо чувство при описание на външната среда, в която се разиграват историческите събития, сред която живеят, работят и се борят хората. Няма съмнение, че вярно доловения пейзаж, очертаването на местния колорит прави историко-литературното повествование и по-правдиво, и по-въздействащо. Обрисовката на образа на фона на вярно доловената външна обстановка е присъщо на по-широките епически композиции. Верен на своя метод, авторът назовава местата, сред които се развиват действията на романа, със собствените им имена, описва ги с всичките им топографски особености. Читателят научава за пъти-

щата и местностите, през които минава Левски, за селищата, в които отсяда, за улиците и къщите в Букурещ, по които са минавали и живели българските емигранти, за разположението на цариградските сараи и дворци. На автора не липсва и умение да рисува картини, за които не е имал преки наблюдения или географски сведения, да очертае пейзажа, за да подскаже за вътрешното състояние на героя. Той избягва да рисува страни и моменти от природата, които да нямат известно отношение с преживяванията, с чувствата на хората. И при пейзажа се използва контрастът — съответстващ на контраста в обществения живот. Колко релефно са дадени скованите в студ и сняг Букурешки околности, със стърчащите колела на вятърната мелница, към която всяка вечер се отправят изпълнени с вяра и надежда в утрешния ден двамата български патриоти. Вътрешният огън, който гори в тях, ги прави безчувствени към сковаващия студ, към ледения вятър. Да си припомним как е описана зимната буря, в която попада Левски на път за Голямо Конаре (стр. 229 и сл.) или пък пролетната картина, когато цялата природа се съживява, а заедно с нея закипяват с по-голям огън и силите на Апостола (стр. 281). Изобщо писателят проявява усет за реалистично представяне на външната атмосфера, да я възкресява с нейните багри и отсенки, с нейния национален колорит. Вмъкването в историческото повествование на описания на природния ландшафт разнообразява разказа, прави картината по-плътна, чувствата и мислите на героите по-лесно разбираеми. Дичев проявява определена склонност в това отношение. Пред читателя релефно се открояват сгъстените планински селища, с техните характерни околности, по които яхнал на кон прекосява неуловимият революционер; като че ли виждаме Влашките равнини, кривуличещите улици на Букурещ или Цариград, с типичните за тях цветове и форми. Трябва да се пожелае обаче по-ярко изобразяване на онази специфична, типично възрожденска атмосфера, онзи особен дъх, който лъха в онова време от бита на хората, да се почувствува онази героична романтика на гордия Балкан — толкова характерна за пресъздавания възрожденски период.

Не може да има спор, че задачата на едно художествено произведение с историческа тематика е — рисувайки общественно-политическите и културно-историческите събития от определен период време — да ни запознае с външния и вътрешния свят на хората — създатели на тези събития, да посочи как тези събития са били възприемани от различните категории социални прослойки, как са се отразявали в душата и съзнанието на тогавашното общество. Щом приемаме, че литературата е човекознание, което ще рече, че тя изучава човешката душевност в нейното многообразие, то в произведение от рода на разглежданото, на пръв план ще трябва да бъдат човешките образи — герои на романа. В противен случай може да се получи някакво историческо съчинение, публицистичен трактат, но не и художествена творба.

Дичев изгражда романа си главно върху живота, дейността и съдбата на идеолозите, организаторите и ръководителите на националната революция. Другите действащи лица, немалко на брой, са застъпени до толкова и в онези моменти, доколкото са били необходими за уплътняване на сюжетното развитие, за разкриване дейността на голямата личност. И ако в първата част, всеобхватната и обаятелна личност на Раковски се чувствува навсякъде, запълня цялото повествование, то във втората част дейността на Левски определя посоката и развитието на исто-

рически разказ за тази важна епоха от живота на народа ни. Левски е образът, който Дичев е трябвало цялостно да разкрие, пълнокръвно да нарисова на основата на историческите данни за неговата революционна дейност, на основата на научно дадените преценки за смисъла и значението на тази дейност за освободителното дело.

Самият почин на младия белетрист да се нагърби художествено да изобрази идейно величавия и нравствено чист образ на Апостола, чието обаяние е неизмеримо върху сърцата и умовете на всички патриоти, говори за творческо дръзновение. И наистина в досегашната художествена литература няма белетристично произведение, в което така исторически правдиво и цялостно да е представен великият революционер. С голяма любов и научна прецизност писателят проследява жизнения и идеен път на сина на бедния карловец Иван Кунчев. На страниците на романа са изнесени по-значителните моменти и факти от живота на Левски, подсказано е за силата на обаянието и респекта, излъчвани от неговата личност, показани са себеотрицанието, желязната дисциплина на волята и сърцето, безпримерният му героизъм. Читателят следи с патриотична гордост разказа за подвизите на Апостола, за неговия велик дух. Не могат да не извикат възхищение идейната прозорливост и политическа тактичност, които Левски проявява. Той знае как да подходи при всеки конкретен случай: как трябва да издири съмишленици за делото, как да влезе в допир с боязливите и плахи селяни, да окуражи малочислените комитети, да възпре буйните и обуздае вироглавите, да всее респект и уважение у хора, далеч по-образовани от него. Не на едно място в повествованието Дичев успява да ни внуши някои от исконните черти на Левски. Как психологически правдиво са дадени дълбоките му преживявания в затвора: и тялом и духом той се е превърнал в размисъл, за да направи от съдебният процес политическа трибуна, от където да заклейми цялата политическа турска система, да привлече вниманието на световното обществено мнение. Онова душевно спокойствие, с което той посреща смъртната присъда, идва от съзнанието, че пожарът на революцията е вече запален, че делото, на което той е принесъл живота си, е в сигурни ръце. Човек отгръща страница след страница и се пренася в онова време на велики изпитания. Всичко това е така. И все пак като затвори и последната страница, в тежка размисъл върху трагичния край на безпримерно великия Апостол, у читателя неволно изплуват въпроси—използувал ли е писателят всички възможности, за да извае образа на Левски така, че той да въздействува и на ума и на сърцето, далеч по-силно отколкото даденото в историческите изследвания, в мемоарната литература и патриотично-публицистични статии? Като имаме предвид обаянието, което излъчва личността на Левски, ореола, с който народът го е увенчал, пиетета, който храним към този великан на духа, оставаме неудовлетворени от онова, което намираме в романа. Законно е очакването на читателя да научи не само за огромната революционна дейност на Апостола, за силата на неговия ум и съобразителност, за предаността му към народното дело, но още и да почувствува богатата душевност на изглеждания изтъкан само от разум и воля революционен деец. Личности, които са способни на големи обществени дела, живеят и интензивен вътрешен емоционален живот. Без „човешки емоции“, по думите на Ленин, никога не е имало няма и няма да има човешки търсения на истината. В личността на Левски като че ли се открояват два свята: човекът на делото, на практическата организаторска дейност, на суровата борба е същевре-

менно способен на дълбоко вътрешно самовгълбяване, на душевни лични, човешко-интимни страдания, влечения. Нима е възможно носителят на такива възвишени идеи да бъде лишен от онези чувства, трепети, присъщи на всеки жив човек? Едва ли има в нашата история образ по-труден за художествено претворяване от образа на Левски. Безпримерно величав, открояващ се ярко над всички — той е същевременно и безмерно скромен, сливащ се с хилядите труженици на народното дело. Да се предаде това вътрешно единство се иска голямо художествено дарование. Да се разкрие богатството на неговия разностранен живот, да се почувствува дълбоката човечност на неговата личност, поетическата нежност и очарование на цялото му светоусещане — ето някои черти, които не достигат на образа, създаден от Дичев. Неубедително е човек, раздал себе си на другите, у когото отекуват страданията на цял един народ, сърцето му да не затупти, когато вижда изстрадалата си майка след дълга раздяла и преживени изпитания, или когато му се мярка силуета на сестра Евгения! Възможно ли е да не прояви човешко съчувствие към душевните терзания и физически страдания на Дана? Защо Левски да бъде чужд на онези чувства и вълнения, които изпълват душите на хъшовете в Букурещкия затвор? Нали величието на Апостола идва и от способността му да се слива с хората от народа, да се вживява в техния бит, да се жертвува за осъществяване на техните мечти и блянове? Не е показана широката амплитуда на чувствата и преживяванията на Левски, липсва достатъчна психологическа мотивировка на действията му, характеристиката е главно външна, описателна — всичко това е обединило този неповторимо величав образ. При обрисуването на Раковски, особено в края на първата част на романа, авторът показва умение да обгръща и почувствува разностранния живот на голямата личност. Логично бе да очакваме той да се домогне до по-големи художествени завоевания, да развие несъмнените си дарования да оживява историческата личност в нейната жизнена пълнота, в душевното ѝ богатство.

По личните признания на автора, в романа си той е целял да изобрази преди всичко развитието на революционната идея, а не да рисува образи, характери. Но щом приемаме, че литературата ни дава главно правдата за богатата човешка душевност, а не е прост пропагандатор на политически и други идеи, то законно е очакването, в романа да се открият ясно и убедително характеристиките на революционните дейци. Ако писателят не успее да въплъти основният си идеен замисъл — в нашия случай идеята за всенародна революция — в сочни, правдиви, вълнуващи, синтезирани образи, той очевидно няма да изпълни задачата си. Пълнотата и силата на истински художествения образ не се определя автоматически само от идеята, която той храни — колкото и велика да е тази идея. Носейки подчертан индивидуален облик и неповторимо своеобразие, пълнокръвният художествен образ предполага и смели обобщения. Когато авторът ще има възможност отново да се върне върху романа си, очевидно той ще трябва сериозно да поработи, да премеси отново жизнения материал, за да извае образа на легендарния революционер духовно обогатен, художествено уплътнен, психологически задълбочен.

Макар вниманието да е центрирано главно върху личността на Левски, в романа се преплитат жизнените съдби и на други патриоти, посветили се на идеята за национална и социална свобода. Вярното обрисуване на великата личност предполага и верен рисунък на онази социална среда, върху която той израства. Няма съмнение, че геният не пада на готово

свисше — той като фокус събира, обогатява и ярко отразява онова, което в една или друга форма и степен вече се носи из атмосферата, кълни в съзнанието на хората. На тази страна именно авторът е отделил във втората част на романа си по-голямо внимание. Той разказва с любов за честните, скромни труженици на народното дело, правдиво говори за техния героизъм. Трудно е в една статия да се изтъкнат сполуките и несполуките на младия автор при очертаване на жизнената съдба на такива възторжени патриоти като Стефан Караджа и Хаджи Димитър, на техните другари, загинали из дебрите на Стара планина или изгнили из Диар бекир; на гладуващите, но несломими български хъшове; на членовете на вътрешните революционни комитети; на многобройните съмишленици на революционната идея. Пестеливо и правдиво Дичев подсказва за преживяванията, за скритите мечти на попадналите в Букурещкия затвор хъшове, в душите на които Левски за пръв път се опитва да надзърне; трогателно е представена съдбата на куция Стамат и на пълния с младежки жар Ангел Кънчев; с какъв стоицизъм баба Тонка посреща всички изпитания; с каква готовност работят членовете в Ловчанския комитет, семейството Хашнови; как самоотвержено изпълняват комитетските поръчения Гложенеца и Големият и толкова още сподвижници на великото дело. Тяхната човешка красота идва от чистотата и възвишеността на идеала, на който са се обрекли. Без външна парадност пред нас се разкриват техните прекрасни души, огромната им нравствена сила, с която преодоляват всички препятствия и изпитания. Над двеста лица — почти всички реално съществуващи — са вплетени в това историческо повествование. За всеки един авторът е трябвало да намери съответно място в сюжетното развитие, да изтъкне някои черти от характера му, да покаже как постепенно осъзнава своя патриотичен и човешки дълг. Цялата тази галерия от възторжени, предани патриоти, макар да не заемат значително място в историческото повествование, будят нашето възхищение с чистите си пориви и смели действия. Тук несъмнено авторът се е домогнал до постижения — по-големи, отколкото в първата част.

Да се долови и художествено изобрази въздействието на революционните идеи върху обикновените хора, как тези идеи проникват в техния всекидневен живот, в техния бит, да се даде как зрее идеята за всенародна революция на фона на остри социални противоречия, без да се пренебрегват онези вълнения, чувства, тревоги — спътници на всеки човек — е безспорно сложна задача. Отделните сполуки в тази насока подсказват за наличието на творчески сили у автора. Той умело си служи с косвената характеристика — и биографията и психологията на героите се разкриват в действие. В действие се разкриват тяхното поведение, красотата на техния подвиг. И тук обаче не са използвани всички възможности на белетриста — да индивидуализира, да типизира и обобщава, да слиза дълбоко в душите на хората, за да изгради монолитни характери, запомнящи се и завладяващи образи, каквито предполага всяко художествено произведение. Не е разкрита в пълнота онази непосредна поезия, която искри от сърцата на тези самоотвержени патриоти, тяхната жизнена простота и човешка възвишеност, пленителната романтика на великата борба, която водят. Някои от героите са дадени твърде безлично, без своя подчертана физиономия, без своя ярка индивидуалност — затова и не се запомнят. Склонността на автора да избягва синтезираните образи, да рисува едва ли не от натура е оказала безспорно влияние за обедняването на отделни образи.

Да се очертае онова необходимо взаимодействие между изтъкнати исторически личности и народните маси, както това е направил един Алексей Толстой в романа си „Петър I“, е безусловно предпоставка за всеки исторически роман. В широките епични платна на големите художници редовите хора са заемали значително място. Със своята непосредна простота и преданост те са будили удивление, с чистотата на поривите си, с етичността на постъпките си са извиквали възхищение и у писатели, и у читатели. В големия обществен конфликт да се вплетат и личните драми на обикновените съществувания, при възкресяването на историческите събития да се подсказе и за индивидуалните човешки вълнения — несъмнено уплътнява жизнеността на разказа, правдата за живота на дадената епоха. Ал. Толстой — автор на такива крупни исторически романи — пише, че реалистичната правда при изобразяване на историческата личност може да се постигне само на основата на верния рисунък на обществената среда, на реалните жизнени условия. И тъй като обществената среда е в непрекъснато движение и развитие, то истинският герой може цялостно да се разкрие в процеса на неговото движение в обществената среда. (В. Шчербина, А. Н. Толстой, Москва, 1956, стр. 147). Трябва да се чувства в тъканта на романа, че дейността и на най-изтъкнатите революционери се основава на цялостното развитие на живота на народа. Жизнено необходимото единство на националното с общочовешкото, на общественото-историческото с лично-индивидуалното е присъщо на социалистическо-реалистическата литература.

Идейно-тематичният обсег и композицията на романа „За свободата“ са наложили авторът да се спре и на други двама колоса на освободителната борба — Каравелов и Ботев. Още при излизането на първата част на романа, критиката изтъкна опасната тенденция да се принизи делото на Каравелов. Сега, въпреки наличието на известни усилия да се следва историческата правда, все още при обрисовката образа на редактора на „Свобода“ и „Независимост“, на председателя на БРЦК, се чувства влиянието на схващанията на някои, които не могат да видят Каравелов в цялата му същност и значение, склонни са да омаловажат неговия принос в революционното движение. В съгласие с цялостния метод на Дичев — да се следват в пълнота историческите факти, би следвало дейността на Каравелов в Букурещ като писател, публицист, революционер да бъде дадена във вярно осветление. Едва ли е необходимо да се доказва мобилизиращото значение на тази дейност, както и огромното въздействие, което излъчва личността на Каравелов, популярността му сред емиграцията, сложността и противоречивостта на неговото мировъзрение, неговият богат вътрешен живот. Нима и сега трябва да се отмени безспорното благотворно въздействие на Каравеловата богата душевност, на неговите идейни прозрения върху Левски и върху Ботев? Твърде повърхностно е представена идейната и душевна криза, която раздрусва и разпъва Каравелов след залавянето на Левски. Това е един дълбоко драматичен и трагичен момент — благодатен материал за художествено разкриване. Ярките външни прояви на човека най-често се съпътствуват от дълбок вътрешен размисъл, от напрегнатост на преживяванията, от интензивност на чувствата. Човешкото поведение е сложен процес, който трябва да бъде доловен и изобразен от писателя.

Все във връзка с вярното очертаване образа на Каравелов би следвало да се представят по-обстойно и дейността на БРЦК, работата около обсъждането на устава, настроението на отделните делегати, за да не се

създава впечатление, че този първи революционен ръководен орган като че ли изниква изведнъж, наложен от няколко души.

Върху личността на Ботев Дичев се спира епизодично и за сега не бихме могли да съдим как ще бъде изграден този толкова сложен образ. Но и от малкото, дадено в романа, се вижда, че авторът е доловил някои верни черти от характера на едва 20-годишния Христо Ботев, който по това време е в непрекъснато търсене на идейна опора, който се вълнува от общочовешките въпроси, от възвишени социални идеи и който същевременно дълбоко страда, загдето остава неразбран в своите най-чисти пориви, остава чужд дори и когато е всред свои. Заедно с това обаче някои от предварително нахвърлените щрихи будят известна тревога. Пред нас като че ли се откроява един буен, анархистуващ младеж, който декламира заучени фрази, готов на всякакви крайности, предизвикващ едва ли не учудване у околните. Очевидно, налага се не само да се изнесат единични факти и прояви, а да се разкрие цялата жизнена правда и то така, че тя да бъде в съзвучие с всестранното обаяние, което днес излъчва образът на великия революционер-поет. Правдивото реалистично изобразяване на бележитите исторически личности не се свежда до механистичното описание на техния бит, на всички и всякакви временни, несъществени сенки и увлечения, срещани в личния им жизнен път. Теоретико-методологическите позиции, от които се гледа на миналото, ще покажат на автора да разграничи същественото от второстепенното, да разкрие индивидуалното своеобразие на голямата личност, без да се стига до фотографско копиране.

При изграждане образите на големите исторически личности писателят се стреми да въплъти в тях онова възвишено и светло, онези непреходни ценности, които характеризират времето, в което те са живели. Литературата „не е отражаващо огледало, а увеличаващо стъкло“ и писателят има право в даден образ да съчетава и заостря черти и елементи, романтически да обагрят своя любим герой. Организаторите на национално-революционното движение действуват с особено обаяние над следващите поколения. Писателят не може да не държи сметка за ореола, с който те са обкръжени, за легендата, създадена около тях от поколенията. Известно хиперболизиране на техните образи в положителна насока е оправдано — стига само това да не довежда до излишна идеализация, винаги да се чувствува, че корените и на най-възвишените идеи на големите личности водят в недрата на народа. Задачата на художественото произведение не се състои в просто обличане на историческата истина в положителни или отрицателни образи. По свои пътища то търси, открива и изразява правдата за живота в цялата сложност и многообразие.

Рисувайки правдива картина за освободителната епоха, авторът на романа „За свободата“ ни запознава с някои моменти от дейността и на онези прослойки от българската емиграция, които със своята еволюционистична, дуалистична, примиренческа политика са спъвали революционната борба. Това са букурещките нотабили от „Добродетелната дружина“, хората около „Тайния комитет“, членовете на „Братска любов“. На основата на историческите факти Дичев твърде умело непосредно и убедително смъква патриотичните маски на тези тилови герои, показва тяхната идейна обърканост и безперспективност, постепенното им самоизобличаване пред цялата емиграция. И Касабов, и Диамандеску, и Иванчо Грудов и малцината техни съмишленици продължават и във втората част на романа да се показват пред нас със себичните си интереси и ограничени

души. При тяхната характеристика нашият автор не се впуска в дълги тиради, а оставя своите герои чрез действията и отношенията си към хората и към общонационалните въпроси да изпъкне противонародния характер на дейността им, на плановете им.

Все така непосредно и в действие са показани мъничките души на онези, които при първите изпитания стават ренегати и предатели. В разкриването на техните характери Дичев постига по-голяма психологическа углъбеност. Как постепенно и в развитие е очертан например образът на поп Кръстю, как внимателно се загатва за онези елементи в неговия характер, които го довеждат до най-гнузното предателство във възрожденската история. Образът на Димитър Общи е щрихиран също с по-ярка пластичност. Сравнително убедително е загатнато за дребнособственическата душа на Анастас Хинов — неспособен да излезе извън тясната черупка на личните си сметки. Жизнено правдиво е представена съдбата на нягогашния легист — Павлин, който тръгнал по пътя на личното благополучие, нарежда се всред омразните на народа предатели-чорбаджии, за да завърши в пламъците на собствените си натрупани богатства. Каква погнуса и омерзение, гняв и проклятие извиква у нас предателството на баща и син Хаджи Пенчович! Психологически мотивирано са изобразени страхът и тревогите на смъртно уплашения Иванчо в съдебната зала, когато разпитват Левски. В умелото съпоставяне на действията, мислите и бляновете на преданите патриоти и безхарактерните и себичните родоотстъпници е заложена и онази идейно-възпитателна сила, която блика от целия роман. Чрез индивидуалните характери на тези герои авторът разкрива идейния облик на цели обществени прослойки, загатва за някои обществени закономерности. Налице са усилията да се използват и външните черти на героите, техните маниери, начин на изказ, за да се очертае психологическият им образ. По отношение обаче на езика на героите — толкова разностранни по жизнена съдба и вътрешен мир — е трябвало да се положат повече старания. Нали и езикът говори за своеобразието на лицата? Във втората част на романа си Дичев е избегнал предишните увлечения в прекомерна употреба на турцизми, но не се е домогнал до по-ярка колоритност в речта на многобройните си герои.

Поставил си за задача да нарисува плътна картина на епохата, Дичев разкрива и някои страни от политическия живот в турската империя, домогванията и плановете на големите европейски държави, на католическата църква, на гръцката патриаршия. Това е, тъй да се каже, втората сюжетна линия в романа. Още от първата част читателят е въведен в атмосферата на потъналите в ориенталски разкош цариградски дворци и сараи, където се кроят най-гнузните планове за укрепване на отоманското господство над балканските народи, където дипломатическите влъхви и езуитски калугери заговорничат и интригуват, където висшите турски сановници се дебнат в надпревара кой да спечели благоволенieto на все-силния султан Абдул Азис. Сега авторът доразвива тази страна на своя идейно-художествен замисъл, за да ни поднесе нови моменти от азиатския фанатизъм и садизъм на турските управляващи среди, тяхната нравствена поквара, ориенталска полова разюзданост.

Донесенията на разните шпиони и съгледвачи за разрастване на революционното движение, за подвизите на неуловимия Джин-Гиби — Левски, за тайните комитети вбесяват турските паши и бейове. В предчувствие, че господството им се тресе, те търсят средства да задушят

и разединят революционното движение. И когато бесилките не помагат, те измислят нови средства — да внесат идейна обърканост в емиграцията, да убият вярата на народа в Русия и т. н. Страхът и злобата, садизмът и моралната развратеност на цялата административна йерархия в турската държава са предадени от автора със значителна широта и убедителност. С особена живост Дичев отразява някои моменти от личния живот на отделните турски държавници. Човек би помислил, че авторът е имал непосреден досег с тези среди, за да може така живо да ни представи и великия везир Али Паша, и Мидхад, и Къбръзлията, с техните алчни за власт, щеславие и охолство привърженици или неприятели. Авторът и тук е преодолял схемата — да очертава отрицателните си герои с всички възможни физически, умствени недъзи. Противният лагер не е сбор от скудоумни и тъпи властници, а хитри и обиграни, които ловко оперират с властта, за да поддържат господството си. В непрекъснатото сблъскване на противните лагери изпъква идейното и морално превъзходство на организаторите и съмишлениците на революционното дело, както и неизбежната историческа гибел на всички и всякакви поробители и тирани.

Не може обаче да не се изтъкнат увлеченията на Дичев да рисува перипетиите на любовната история на Мидхад и Калиопа. Многобройните еротични сцени и епизоди, подробностите около женитбата на Сение, прекомерното акцентуване на любовните похождения на султанските чиновници са в явна дисхармония с цялостната идейно-възпитателна насоченост на историческото повествование. Очевидно авторът е платил известен данък на някои остарели прийоми за евтина ефективност. Десетките страници, изпълнени с подобни сантиментално-еротични картини, биха могли да бъдат изпуснати, без да се накърни жизнената пълнота на романа.

По твърде особен начин Дичев рисува своите отрицателни герои. Макар тяхната реакционна същност да се налага от цялостното историческо съдържание на повествованието, от цялостния идеен замисъл на писателя, конкретните им действия и постъпки са дадени така, че някои от тях като че ли са били неизбежни, като че ли са оправдани в съзнанието на автора. Струва ни се, че авторът разказва за тях без необходимата изобличителна страстност. В съзнанието на нашия народ петвековните поробители и техните помагачи живеят с най-мерзките качества и деяния, каквито са възможни за човешкото същество. Тази страна не се откроява с подчертана релефност в романа. Без да смятаме, че на отрицателните герои трябва да се приписва всичко грозно, каквото човешкото въображение може да измисли, и да ни се представят те като някои уродливи същества, историческата и художествена правда в случая налагат и Мидхад, и Али, и Шакир, и цялата върволица султански чиновници да бъдат дадени така, че да предизвикват проклятието и на днешните поколения.

В известен смисъл това важи също и за предателите на революционното дело като поп Кръстю, Димитър Общи и др.

В обстойния епичен разказ не се чувства в достатъчна мяра онзи вътрешен патос, безусловно необходим, когато се пише за такава величава епоха, каквото е епохата на национално-революционните борби. От писателя се иска не само да възпроизведе явленията в тяхната точност, но и да изрази отношението си към тези явления.

Композиционната широта на романа предполага и по-голямо богатство на средствата при разкриване на многообразната действителност. И художествените образи, и стилно-езиковите похвати, и отделните интонации

и нюанси на чувствата и преживяванията както на героите, така и на самия автор да съответствуват на съдържанието на отделните явления. За да се почувствува неповторимото величие на национално-освободителните борби, за тях трябва да се пише с „кръвта на сърцето и сока на нервите“, безпределно да се обича и ненавижда, както са любили и мразили най-светлите умове на епохата. С творческо дръзновение, с пламенност на чувствата и мисълта може да се долови и отрази голямата жизнена правда на това героично време. Говорейки за работата си над историческата епопея „Война и мир“ Толстой подчертава, че пишел с всички сили на своята душа, пишел и обмислял така, както никога до този момент не бил писал и обмислял.

Едно по-голямо разнообразие в тоновете на художествената палитра на писателя в зависимост от жизненото съдържание на разказа; съвременна смяна на спокойния епичен тон с драматична напрегнатост, на романтичната приповдигнатост и изобличителен сарказъм би било естествено за многоплановостта на романа, би спомогнало за по-непосредното възприемане на богатото историческо съдържание.

★

Романът на Стефан Дичев „За свободата“ повдига интересни въпроси, както за особеностите на този историко-литературен жанр за отразяване на жизнената правда, за разнообразните подходи при пресъздаване на една отминала действителност, така и за индивидуалните черти на авторския талант.

Застанал на основата на научно-установени факти, Дичев е извършил значителна творческа работа. Прочитайки романа, възпроизведените в него събития ни стават по-разбираеми, революционните дейци — по-близки, по-непосредно се сродяваме с всичко светло на това възвишено време, по-дълбоко ненавиждаме враговете на нашето национално възраждане. А това вече говори, че въпреки всички уговорки, бележки, пожелания, критики, които могат и трябва да се направят на автора в почина му от историческата правда да създаде художествена правда, той се е домогнал до редица несъмнени успехи при осъществяване на своя идейно-художествен замисъл.

Избраният от Дичев метод ограничава възможностите за по-смели полети на творческото въображение, не предразполага автора към по-живо, страстно отношение към пресъздаваните факти. Този метод говори и за особеностите на творческото дарование на писателя — дарование, което носи някои оригинални черти. Очевидно ще трябва да се държи сметка на това своеобразие на писателския талант при оценяване на неговата творба. Разнообразието на художествените стилове, богатството на способите при изобразяване на една историческа действителност спомагат за преодоляване на шаблона при концепиране на жизнения материал, стига само това своеобразие да не се изчерпва с някои външни формални белези, да не се плъзга по повърхността на явленията, а да е насочено към откриване на нови области от живота, на нови герои; новите образи, които създава авторът, отразявайки някои страни от живота, заедно с това да носят отпечатъка на творческата писателска личност, да влагат нещо ново в съкровищницата на изкуството.

Интересът, с който се посрещна първата, а сега и втората част на романа, свидетелствува за нуждата от четиво, в което известни вече

исторически събития и личности да бъдат предмет на белетристичен разказ. Документалният исторически роман, въпреки скептицизма на някои, има своето място сред жанровото многообразие на художествената литература. Какво по-похвално може да има за един писател от почина му да разкаже със средствата на художественото слово за люде и дела, които са заели почетно място в сърцето и душата на всеки български патриот, да припомни за подвизи и идеали, които са били идейна и нравствена опора на народа ни, които са ни изпълвали с възторг и преклонение от най-ранна възраст?

Историческият роман, разкривайки миналото, буди съвестите на живите, мобилизира съзнанието и чувствата им в служба на възвишени национални и общочовешки идеали. Макар последната страница на книгата да завършва със зловещата картина на черното бесило, на което увисва великият Апостол на свободата — картина, така вдъхновено поетически запечатана от Христо Ботев — романът на Стефан Дичев е дълбоко оптимистична творба. Тя доказва неизчерпаемите творчески, морални сили на нашия народ, неговата непоколебима вяра в тържеството на правдата и свободата, неговата всеотдайност за извоюване на своите законни човешки права.

Романът „За свободата“ идва да задоволи една духовна потребност на народа ни — по художествен път да осъзнае и почувствува благородните и възвишени идеали на националното възраждане, идеали, които едва днес се реализират в своята пълнота. Мисълта на великия Горки — колкото по-добре ние ще познаваме миналото, толкова по-дълбоко и радостно ще разберем великото значение на създаването от нас настояще — не бива да се забравя при оценката на творби като романа „За свободата“.

Романът на Стефан Дичев идва да продължи традициите на нашата реалистична литература с възрожденска тематика, да продължи делото на онези, които поискаха да запалят възрожденски огън и в душите на следващите поколения. Всичко това още повече задължава младия автор да продължава да работи, за да се издигне на художествената висота на своите най-добри предходници, творческите му художествени завоевания да съответствуват на величието на епохата, която се е заел да пресъздава.